

ÖTÖDIK RÉSZ.

Az unitárizmus Angliában.

XXVII. FEJEZET.

Az unitárizmus úttörői Angliában 1644-ig.

Eleddig történelmünk ösvénye soha sem távolodott el hosszabb ideig a vérpad, vagy a börtön tájékaitól s a kontinens unitárizmusának történetéről állandó üldöztetés emléke marad meg lelkünkben. Nagy megkönnyebbüléssel fordulunk tehát utazásunknak ezen újabb szakasza felé, hol üldöztetéssel alig találkozunk. Igaz ugyan, hogy Angliában, a reformáció első századában néhányat kivégeztek, még többet börtönbe vetettek a szentháromság tagadásáért, mielőtt azonban Angliában az unitárizmus szervezett mozgalommá vált volna, az eretnek-ség halállal, vagy akárcsak börtönbüntetéssel való sújtása is ott már rég megszűnt s kontinensi testvéreik szenvedéseivel összehasonlítva, az angol unitáriusok polgári úton megkísérelt elnyomását alig lehet kellemetlenségnél többnek mondani.

Angliában a kereszténység megszakítás nélküli története Ágostonnak „az angol-szászok apostolának” Rómából, a VI. században, misszionáriusként való odaküldetésével kezdődik.¹ Ettől kezdve az angolok századokon át hűséges követői voltak a római egyháznak s talán sehol sem volt annak történelme ragyogóbb, mint épen itt, amint azt a gyönyörű székesegyházak, kolostorok és apátságok, még romjaikban is szép emlékei tanúsítják. A reformációt messze megelőzően azonban az angol királyok kényelmetlennek kezdték találni a pápák zsarolá-

¹ Ez az Ágoston, akit canterbury-i Ágoston néven ismer az egyháztörténelem, nem azonos a „Vallomások” írójával, a hippói püspökkel, Aurelius Augustinus-szal, a Szent Ágoston néven is ismert, negyedik és ötödik században élt, híres teológussal. A fordító.

sait s Anglia fölött gyakorolt beavatkozásait, a nép pedig türelmetlen kezdett lenni a papok és szerzetesek nagy vagyona és egyre növekvő romlottsága miatt s tisztább vallás után vágyakozott. A XIV. században, Wyclif János idejében, kit „az reformáció előtti reformátor“-ok egyikének nevezünk, komoly kísérlet történt az egyház visszaéléseinek a megreformálására. A Bibliát lefordították angol nyelvre s kéziratként forgott a közkezen, úgy, hogy aki csak tehette, maga olvasgatta azt s nem szorult rá a papok magyarázataira. Egy ideig úgy látszott, hogy egyéb nem is történik, másfél száz év múlva azonban, mikor VIII. Henrik, saját külön céljai elérésére, megtagadta az engedelmességet a pápának s magát tette az angol egyház fejévé, népénél nagy segítségre és támogatásra talált.

Az így megindult reformáció tehát főképen politikai ügy volt, s egy ideig az Egyház dogmáit és szertartásait illetően nem is következett be nagyobb változás. Ép ellenkezőleg, Luther követőit szigorú üldözés fogadta. A Bibliát és a három első hitvallást fogadták el tekintély gyanánt, a király megengedte, hogy kinyomtassák az angol Bibliát s minden egyházközségben kiállítottak belőle egyet, hogy bárkinek alkalma legyen azt olvasgatni. Husz éven belül százezer példányban forgott az közkezen s annak olvasása nemcsak a reformáció terjedését segítette elő a nép között, hanem, amint látni fogjuk, a dogmák további reformálására is alapot szolgáltatott. A katolikus dogmák reformálása, a papság vezetése alatt, lassan előrehaladt, míg végül VI. Edward alatt, aki meggyőződéses protestáns volt, szerkesztettek egy új szertartás-könyvet (Prayer Book)¹ s egy új „Hitcikkek“ című gyűjteményt (Articles of Religion), melyekkel az angol, vagy anglikán egyház (Church of England) saját külön ösvényére lépett. Mary királynő ugyan megpróbálta visszaállítani a katolikus vallást s evégre sok protestánt ki is végeztetett, míg mások Genfbe menekültek, hol Kálvin hatása alá kerültek, — uralkodása azonban csak rövid ideig tartott. Halála után a protestánsok ismét hatalomra jutottak, s Erzsébet alatt a reformációt teljesen megszervezték, olyan hitrendszerrel, mely Luther és Kálvin tanait egyeztette össze s olyan szertar-

¹ A „Prayer Book“ szóról-szóra „imakönyv“-et jelent, minthogy azonban a Prayer Book az istentiszteleteken mondott közös imákat és szertartásokat foglalta magában (l. mise), jobbnak láttam „szertartás-könyv“-nek fordítani; hiszen az „imakönyv“ nálunk magánimák gyűjteményét jelenti. A fordító.

tásokkal, melyek középútat jelentettek a katolikusok és a protestánsok gyakorlatai között.

Sok protestáns azonban úgy gondolkozott, hogy a reformációt tovább is folytatni kell, hogy az egyházat dogmában, kormányzatban, szertartásokban és istentiszteleti módokban egyaránt megtisztítsák a „romanizmus” (a római egyház) minden nyomától. Ezeket „puritánok” néven ismeri a történelem s több mint egy századon át az angol vallásos élet legfontosabb elemévé lettek. Erzsébet idejében két irányban haladtak. Egyik irányt azok követték, akik lehetetlennek tartották az egyház kielégítő megreformálását s ezért teljesen visszavonultak attól. Ezeket „szeparatisták”-nak nevezték. Némelyek közülök Angliában maradtak s az üldözések ellenére is idővel hatalomra tettek szert. Mások Hollandiába menekültek s onnan 1620-ban Új Angliába (New England, Amerikában!), ők a „pilgrim atyák”. A másik irányt követők az igazi puritánok, akik bár sok mindent helytelenítettek az angol egyházban, megpróbálták megmaradni benne, remélve, hogy előbb-utóbb keresztül tudják vinni a kívánt reformokat. Ellenezték a magas püspöki kar általi kormányzást s helyette a presbitériánus egyházkormányzati formát szerették volna bevezetni, a szertartási formákat pedig annyira kárhoztatták, hogy azokat nem is használták saját istentiszteleteiken. Ezért, mikor Erzsébet, az egyöntetű istentiszteleti rendet az egész országban bevezetendő, megpróbálta egy törvény, az „Act of Uniformity” (egyöntetűségi törvény) (1559) végrehajtását keresztül vinni, a puritánok külön istentiszteleteket kezdtek tartani s lassanként külön szervezeteiket is létesítettek.

Sok kísérlet történt ezután az összes angol protestánsok egy nemzeti egyházban, közös kormányzat alatt és egyöntetű istentiszteleti rend mellett való összefogására. Erzsébet, I. Jakab és I. Károly keményen üldözték azokat, akik vonakodtak alávetni magukat e törekvéseknek. Erre visszahatás következett: a puritánok nyerték el a parlament feletti uralmat s rövid ideig Anglia fővallása a presbitériánus volt. Azután, Cromwell alatt, az independensek (függetlenek) kezébe került a hatalom, míg végül II. Károly alatt ismét az episzkopális (püspöki, a régi angol protestáns) egyház került uralomra s 1662-ben megjelent az egyöntetűségi törvény, az Act of Uniformity, elrendelve, hogy minden egyházközség az előírt liturgiát használja s papjait a püspökökkel szenteltesse fel. Ez volt a kez-

dele annak a nagy szakadásnak, mely mind máig két nagy táborra: anglikánokra és non-konformistákra (nem egyezőkre) különíti az angol protestantizmust. Az angol egyház 9000 papja közül 2500 nem vetette alá magát a kívánalmaknak, mire szószékeiktől s megélhetésüktől megfosztották őket. Ők voltak a papság általában legkomolyabb és legtehetségesebb eleme. A parlament újabb rendeleteket bocsátott ki a non-konformisták üldözésére s sorsuk igen nehéz volt egészen 1689-ig, mikor is az u. n. Toleration Act (türelmi törvény) bizonyos feltételek mellett megengedte, hogy saját elveik szerint tartsanak istentiszteleteket. Mindezideig a dogmatikai kérdésekkel nem foglalkoztak. Míg azonban a puritánok megmaradtak szigorú kálvinistáknak, addig az angol egyház a maga kálvinizmusát leszelidítette az árminiánizmus szempontjai felé, melyeket a hollandiai remonstránsokkal kapcsolatban már láttunk. Eddig nem a hittételekben való eretnekség, hanem az istentisztelet rendjével szemben tanúsított non-konformitás képezte a főbűnt s büntetett a törvény által.

Az angol vallásos élet ilyen körülményeiből, melyeket nem csak a protestánsok és katolikusok közti ellenségeskedés, hanem a protestánsok egymás közötti elkeseredett harca, a liturgia, egyházkormányzat és szervezet kérdései felett, tett zavarossá, keletkezett az angol unitarizmus. A mozgalom itt is, mint más országokban, vértanuk áldozataival kezdődött, mert egészen 1612-ig az eretnekek megégetésére vonatkozó törvényt szigorúan végrehajtották.¹ Még azután is azonban az unitarizmus törvényes üldözésnek volt kitéve több nemzedéken át, mert a szentháromság tagadóit ép úgy, mint a katolikusokat, kizárták a Toleration Act áldásaiból s az 1698-ban kiadott Blasphemy Act (istenkáromlási törvény) kimondottan az anti-trinitáriusok ellen készült, polgári jogaik elvesztésével s ismétlődés esetén börtönnel büntetve az ellene vétőket. E törvény hatálya alól csak 1813-ban menekültek meg. Olyan országban, hol az alap-egyház² kezeiből származik majd minden társa-

¹ E törvényt még 1401-ben hozták s csak 1677-ben vonták vissza.

² Az „Established Church” kifejezést „alap-egyház”-nak fordítom. Szó szerint „megalapított egyház”-at jelent, a hivatalos angol egyháznak ez az elnevezése azonban az „állam egyház” kifejezést akarja jelenteni s csak azért nem használják, mert az túl sokat mondana a szabadelvű és szabadságszerető angol alkotmány és nép számára. Az „alap egyház” tehát több, mint „megalapított egyház”, viszont valamivel kevesebb, mint az „állam egyház”.

dalmi tekintély s hol a „disszenteriség“, az ettől való különbözés, majdnem társadalmi alacsonyabb-rendűséget jelent, az unitáriusoknak nemcsak a minden disszenterre háramló, hanem az anglikánok és disszenterek által egyaránt kizárt eretnekeket sújtó terheket is viselniök kellett. Terheik és szenvedéseik természetesen nem hasonlíthatók azokhoz, melyeket erdélyi és lengyel hittestvéreiknek kellett volt elviselniök, mindazonáltal mégis csak terhek és szenvedések voltak ezek is s elviselésük nagy-szerű és kipróbált jellemekké avatta őket.

Az angol unitárius mozgalom nem egy forrásból származott. Legalább négy olyan egymástól külön álló forrásról tudunk, melyeknek egyesülése, a XVII. század vége előtt, mozgalmakat megindította. Ezek: először is a Biblia maga; másodsor a londoni Strangers' Church (idegenek egyházközsége) olasz és más külföldi tagjainak befolyása; harmadszor anabaptista hatások; és negyedszer a szociánizmus befolyása. Vizsgáljuk meg ezeket a forrásokat külön-külön.

Wyclif kézíratos biblia-fordítása széles körökben forgott közkezen 1380-tól kezdve s azt mondják, hogy követői közül némelyek antitrinitárius hajlandóságokat árultak el. Ezt a Bibliát azonban, ép úgy, mint Tyndale 1525-ben kiadott első nyomtatott Új-testamentumát, csak titokban lehetett olvasni a törvény szigora miatt. 1535-ben azonban az angol Biblia mindenki számára elérhetővé vált s igen sokan csak akkor olvasták azt először. E könyv befolyása, mikor annak olvasása a hitvallások tételeinek vizsgálására indította az embereket, végül is némelyeket a szentháromság tagadására vezetett. A legismertebb korai angol unitáriusok közül sokan azt vallották, hogy ők sohasem hallottak unitárius hitelvekről, csupán Bibliájuk olvasása vezette rá őket azokra. Ez a befolyás csak annál erősebbé vált, mikor az angol egyház Hitcikkei maguk szögezték le, hogy a Szentírás mindent magában foglal, ami az üdvösségre szükséges és hogy semmit sem kell hinni, amit az alá nem támaszt.

A második befolyást a Strangers' Church (idegenek egyházközsége) gyakorolta. A reformáció első nemzedékéből a kontinens katolikus országainak sok protestáns menekültje talált a protestáns Angliában menedékre. Olaszok, spanyolok, hollandok, franciák és mások. Minthogy nem beszéltek és nem értették az angol nyelvet, nem járhattak az angol templomokba, emiatt viszont az angol püspökök sem gyakorolhattak fölöttük

felügyeletet. Így alakult meg Londonban 1550-ben az „idege- nek (külföldiek) egyházközsége”, melyet egy saját kebelükből választott s London püspökének alávetett szuperintendens tar- tott felügyelet alatt. Egy időben több, mint 5000 egyházztaggal dicsekedhetett s tizenegy vidéki városban alapított alszerveze- teket. Minthogy ezek az egyházközségek minden országból kaptak értesítéseket s minthogy idegen nyelvük miatt nem le- hetett megfelelő felügyelet alatt tartani istentiszteleteiket, az eretnokség könnyen gyökeret verhetett bennük. A londoni gyü- lekezethez jött Ochino is, aki akkoriban még nem volt ugyan kimondottan antitrinitárius, de már ebben az irányban haladt; valamint Aconzio Giacomo, kinek, állítólagos áriánizmusa miatt, nem szolgáltatták ki az úrvacsorát; Cassiodoro de Reyna, Servet nyílt követője s az egyházközség spanyol gyülekezeté- nek öt éven át lelkésze; Socinus Laelius és még több hírneves szabadelvű teológus. A hittételek megvitatása itt ép oly szabad szellemben történhetett, mint a genfi olasz egyház- községben körülbelül ugyanez időben, s bár túlzás lenne azt állítani, hogy a Strangers' Church nagy befolyással volt az át- lagos angol protestánsokra, az viszont tény, hogy akiket az antitrinitarizmus valamilyen formájáért megbüntettek, azokról rendszerint kiderült, hogy az idegenek egyházközségével ösz- szeköttetésben voltak.

Ennél is fontosabb hatása volt azonban az anabaptisták- nak, kiknek az antitrinitárius gondolatokhoz való viszonyát az előbbi fejezetekben már többször láttuk. 1535-ben többen Ang- liába menekültek, hogy a Hollandiában ellenük megindult üldözéseket elkerüljék, annál is inkább, mert azoknak során egyiküket ki is végezték. Itt türelmesen fogadták őket s nem- sokára el is széledtek az egész királyságban, különösen a keleti részeken, amerre csak jártak, mindenütt lelkesen terjesztve ta- naikat. Teológiájuk nem volt véglegesen kialakulva, de egye- dül tekintélyül a Bibliát fogadták el s ezen, némelyek közülök, különleges és fantasztikus hitelveket építettek fel, míg mások a szentháromságra és Krisztus személyére vonatkozó régi eret- nokségeket újították fel, vagy toldották meg saját elképzelésük szerint. Nemsokára tanításaik magukra vonták a hatóságok figyelmét s anabaptistaságuk miatt VIII. Henrik alatt huszon- nyolcat, VI. Edward alatt még ennél is többet égettek meg közülök. Hogy eretnokségük miben állott, nem lehet tisztán tudni, mert gondolataik többé-kevésbé határozatlanok és zava-

rosak voltak, tanaikat pedig kétségtelenül sokszor félreértették, vagy akarattal félremagyarázták üldözőik, akiknek írásaiból az egész dologról egyáltalán tudunk valamit. Kétségtelen azonban, hogy bizonyos mértékben az ariánizmus, vagy antitrinitarizmus felé hajlottak, mert az „áriánus“ és az „anabaptista“ nevet felváltva alkalmazták rájuk a XVI. században. Minthogy azonban főképp az alacsonyabb néposztályból kerültek ki követőik, s viselkedésük miatt a közvélemény erősen elfogult volt velök szemben, — nem valószínű, hogy az unitarizmus számára a talajt, azokban a körökben, hol azután az később megjelent, ők nagyobb mértékben előkészíthették volna.

Ez egyszerű keresztények nehánya azonban, bár vértanúsorsukon kívül alig tudunk sokkal többet róluk, mégis megérdemli, hogy megemlékezzünk róla, mint hitünk Angliában való megszületésének kezdetleges előfutáráról. A lincolnshire-i Assheton János lelkész az első angol protestáns, akiről tudjuk, hogy a szentháromság és Krisztus istenségének tagadásáért bíróság elé került. Ő azonban, hogy a vérpadtól megmeneküljön, 1548-ban visszavonta „eretnekségeit, tévedéseit és átkozott nézeteit.“ Hitünk első tényleges angol mártirjára 1551-ben bukkanunk, olyan időben, mikor egyházi körökben nagy aggodalom támadt az „áriánizmus“ gyors terjedése miatt s szigorú intézkedéseket kezdtek foganatosítani annak elfojtására. Ebben az évben Dr. van Parris György (George van Parris) orvos, aki Mainzból jött Londonba, hogy hivatását az itt élő hollandok közt gyakorolja s akit istenes élete miatt igen tiszteltek, kiközösített az idegenek egyházközsége holland tagozatából, azon állítása miatt, hogy Krisztus nem volt igazi isten s Smithfieldben meg is égettetett. Nyilvánvalóan ariánus volt. Mary királynő uralkodása alatt az antitrinitarizmussal vádolt protestáns csak úgy menthette meg életét, hogy nézeteit ünnepélyesen visszavonta. Pakingham Patrickot azonban, egy bőrkereskedőt, Uxbridge-ben 1555-ben, megégették, másokat meg börtönbe vetettek. A mi eretnekeink' azonban a börtönben sem tudták visszatartani magukat attól, hogy nézeteik felett orthodox rabtársaikkal ne vitázzanak, s mikor már kifogytak az argumentumokból, úgy látszik, más eszközökkel is tovább folyt köztük a vita, amint az kitűnik abból a különös és szenvedélyes iratból, melynek címe: „Apology of John Philpot: Written for spitting on an Arian“ (Philpot János védírata: melyet egy ariánusra való ráköpés miatt írt) s melynek szerzője Winchester fődiakónusa (archdeacon, főpap)

volt, kit Mary először börtönbe vettetett s azután ki is végeztetett protestantizmusa miatt.

Mikor Erzsébet került a trónra, az eretnekek megégetését eltiltották s ő maga annyira türelmesnek mutatkozott, hogy elfogadta Aconzio könyvének neki való dedikálását, melyben ez a hitelvek leegyszerűsítése és minél kevesebbé tétele mellett tört lándzsát.¹ Az anabaptisták azonban egyre nagyobb számban özönlöttek az országba s oly gyorsan terjeszkedtek, hogy az üldözés lángját ismét fel kellett éleszteni ellenük. 1575-ben a flamand anabaptisták egy egész kis egyházközségét meglepték istentisztelet közben és börtönbe is vetették, Krisztus születésére vonatkozó eretnek-tanok miatt, halállal fenyegetve őket. Nehányat közülök száműztek, néhány visszavonta nézeteit, egy a börtönben halt meg, Peters Jan és Tarwoort Hendrik pedig Smithfieldben máglyahalált szenvedett. Hamont Mátét (Matthew), egy eke-készítőt, Krisztus istenségének tagadása miatt, 1579-ben Norwich-ban égették meg. Hasonló sorsban részesült Lewes János 1583-ban, Cole Péter timár 1587-ben és Ket Ferenc lelkész 1589-ben. I. Jakab jobb politikának tartotta az eretnekek börtönben való csendes elsenyvesztését, mint a nyilvános kivégzések feltűnéstkelő módszerét, s uralkodása alatt sok eretnek részesült ebben a sorsban, kiknek nevét sem tudjuk. Érdemes megemlíteni, hogy az Angliában eretnekség miatt halálra ítélt két legutolsó áldozat szintén antitrinitárius volt, Legate Bertalan (Bartholomew), akit Smithfieldben (testvére, Tamás, börtönben halt meg), és Wightman Edward, akit Lichfieldben égettek meg, mindkettőt Jakab király uralkodása alatt, 1612-ben. A vérpadon Legatenak bocsánatot ígértek, ha visszavonja nézeteit, de ő erős maradt. Wightman a tűz okozta fájdalmában visszavonta nézeteit s szabadon is bocsátották, mint-hogy azonban később nem volt hajlandó e tettét megerősíteni,

¹ Aconzio olasz ember és ügyvéd volt, aki sokat foglalkozott a katonai mérnöki tudománnyal is. Protestánsná létele után Olaszországból menekülnie kellett. Angliába jött s, sokáig Erzsébet szolgálatában állva, erődítményeket épített. Az idegenek egyházközségének legelőkelőbb tagja volt, de nézetei miatt onnan mégis kiközösítették. Nemsokára ez után, 1565-ben, kiadta *Stratagems of Satan* (A sátán hadifogásai) című könyvét, mely azután öt különböző nyelven jelent meg s több mint száz éven át újabb és újabb kiadásokat ért meg. Egész Európában olvasták s a szabadelvű gondolkozás és a türelmesség előmozdítása terén igen nagy befolyást gyakorolt. Akár hitt a szentháromságban, akár nem, az tény, hogy nem tartotta azt a lényegesebb dogmák közé tartozónak.

végül is megégették. Az a törvény, melynek alapján e kivégzéseket végezték, papíron egész 1677-ig érvényben maradt s Skóciában Edinburgh-ban még 1697-ben is felakasztottak egy tizenhét éves tanulót, Aikenhead Tamást, a szentháromság tagadása miatt. Még egy áldozatról tudunk ebben az időben, egy névtelen spanyol „áriánus”-ról, akit halálra ítélték, de aki végül is börtönben halt meg Newgate-ben.

Így még Angliában is legalább tíz protestáns szenvedett halált az unitarizmus valamilyen formája miatt s ki tudja hány más pusztult el nyomorultan a börtönök mélyén. Mindezek, vagy legalább is nagy részük, eretnokségüket anabaptista forrásokból merítették, e mellett pedig igen sokan azok közül, akiket egyszereűn az anabaptistaság általános vádja alatt ítélték el, vallhattak hasonló nézeteket. Természetesen nem szabad azt gondolnunk, hogy ezek a vértanúk ugyanazokat a nézeteket vallották, mint a mai unitáriusok, mert nézeteik közül igen sokat ma túlságosan különcöknek tartanánk. A figyelemre méltó azonban bennük az, hogy mindannyian Isten természete, valamint Krisztus természete és munkája körül fejtették ki nézeteiket, s arra törekedtek, hogy kielégítőbb megoldásokat találjanak, mint a hitvallások tanításai. Ezért őket az unitarizmus igaz úttörőinek kell tartanunk. Legtöbbnyire azonban távol éltek egymástól, együttes mozgalmat nem indítottak s oly kegyetlenül kiírtották őket, hogy a későbbi unitarizmusra nem igen gyakorolhattak nagyobb befolyást.

A négy fennebb említett forrás közül tehát a legnagyobb befolyást kétségtelenül a szociniánizmus gyakorolta, mely Angliában már a XVII. században éreztette hatását. Valószínűleg Socinus könyvei gyakorolják az első hatást, melyeket ebben az időben már Hollandiában adtak ki, de úgy száműzetésük előtt, mint azután, a lengyel szociniánus tudósok gyakran jártak Angliában s itt egyházi férfiakkal és tudósokkal ismeretségeket kötöttek. Később ez a hatás csak erősödött a holland egyetemekre járó angolok útján, akik ott, a remonstránsok között, szociniánusokkal és a szociniánus gondolatokkal összeköttetésbe kerültek. Ezeken az úton a szociniánus gondolat egész a XVIII. század közepéig egyre erősödő befolyást gyakorolt az angol gondolkozásra, míg aztán a közben megszületett angol unitarizmus átvette tőle a fáklyahordozás szerepét. Az angol unitarizmus háromféle módon vette hasznát a szociniánizmusnak: elfogadta a hitfelfogások különbözőségével szemben tanu-

sítandó türelmesség szociniánus elvét (mely az angol egyház „latitudinárius” mozgalmához vezetett), alkalmazta a vallásos kérdéseknél az ész bíráló szerepét s magáévá tette a szociniánusok hittételeit Istenre, Krisztusra és a helyettes elégtételre nézve. A „szociniánus” nevet elég tág értelemben használták a fenti irányok mindenikére, úgy, hogy igen sok embert neveztek pl. az első kettő elfogadásáért is szociniánusnak, még ha azok dogmarendszerét sohasem is tette magáévá.

Az angol közvélemény szélesebb rétegeinek figyelme akkor terelődött először a szociniánizmusra, mikor a Rakowi Káté első latin kiadását (bizonyára célzatosan) I. Jakab királynak ajánlták (1609). Őfelsége azonban nyilvánvalóan nem nagyon értékelte ezt a figyelmességet, mert parancsára öt évvel később ezt a munkát nyilvánosan elégették. Sőt, igen valószínűen, ez keltette fel haragját Legate és Wightman ellen. Jakab skót kálvinistának született, ilyennek is neveltetett s magát kiváló teológusnak tarthatta, mert, mikor Vorst „On God and His Attributes” (Istenről és az Ő tulajdonságairól) című könyvét Hollandiából behozták az országba, azt nemcsak, hogy két egyetemen és Londonban 1611-ben megégettette (ugyanabban az évben, amikor a „King James Version” (Jakab király-féle) Bibliát kiadták), hanem maga is könyvet írt annak megcátolására, Vorst-ot szörnyetegnek és istenkáromlónak nevezte benne s latba vetette befolyását, hogy azt egyetemi tanári állásából elbocsássák.

A lángok azonban nem tudták megakadályozni a szociniánus könyvek mind nagyobb számban való beözönlését. E század közepe alatt már szociniánus kommentárokat, kátékat, dogmatikai és hitvitázó írásokat nyomattak Hollandiában latin nyelven, a tudósok használatára, sőt néhányat ép Angliában rendeztek sajtó alá. Az angol egyház 1640-ben tartott zsinata foglalkozott a kérdéssel s rendeleteket hozott a szociniánizmus kárhozatos és átkozott eretnekségének terjedése ellen s megtiltotta, hogy bárki is, a magasabb papság és a tanulók kivételével, szociniánus könyveket tartson, vagy olvasson (ami egyúttal azt is jelenti, hogy azok ebben az időben mindenfelé kaphatók voltak). Ennek ellenére még 1672-ben is azt olvassuk, hogy a szociniánus könyveket ép oly könnyen lehetett beszerezni, mint a Bibliát.

Néhány szociniánus személyesen is átlátogatott. Franck Ádámot maga Laud érsek fedezte fel 1639-ben, amint — való-

színűleg misszionáriusi megbízatásának eleget téve — a Cambridge-i egyetem tanulói közt követőket akart szerezni. Wiszowaty is mint utazó misszionárius járt Angliában élete elején s több kiváló emberrel találkozott. Az előkelő szociniánus Crellius családnak legalább négy tagja látogatta meg Angliát, Pál Cambridge-ben tanult, Sámuel pedig többszöri látogatása alkalmával benső barátságba került Shaftesbury grófjával és Tillotson érsekkel, aki a nyilvánosság előtt oly elismerően nyilatkozott a szociniánusokról, hogy teljesen igazságtalanul őt is azzal kezdték vádolni, hogy szociniánus. Erdélyből is több unitárius jött át, Best Pál pedig, aki Angliából ellátogatott volt ez országba, valamint a lengyelek közé is, az erdélyi unitáriusokkal sokat vitatkozott s végül áttért nézeteikre, néhány évig Németországban unitárius teológiát tanult s olyan nagy lelkesedéssel tért vissza Angliába, hogy 1645-ben a parlament, a szentháromság tagadása miatt, halálra ítélte, bár kivégeztetésére nem került sor s két-három évi börtön után szabadlábra került.

Sok hasonló példát lehetne felhozni annak igazolásául, hogy a szociniánus gondolkozás Angliában egyre nagyobb befolyásra tett szert. Ebben az időben nem volt az még szervezett mozgalom, a törvények nem engedték azt meg, de kovászként mindenütt jelenvolt és hatott. Az orthodoxok észrevették a veszedelmet s egyik könyvet a másik után írták ellene. Egyikük 180 különböző eretnekséget sorolt fel, melyek mind a Szentírás — a hitvallások értelmezése nélküli — olvasásából keletkeztek s ezek közt első helyen állt a szociniánizmus. Egy másik azzal vádolja a szociniánizmust, hogy az egyház és az állam legbensőbb alappillérei ellen tör. Egy harmadik három kötetben írta le az „üszög“-öt, mely a nemzetet állandóan mérgezi. Egy negyedik ezeket írja: „Nincs olyan város Angliában s falu is alig akad, hol ez a mérég ne működne.” E könyvek által felindítva, a parlament végül is 1648-ban „drákói rendelet“-et hozott az istenkáromlások és eretnekségek ellen, mely a szentháromság, vagy Krisztus istenségének tagadását gáztettnek minősítette s pap igénybevétele nélküli halál-büntetéssel sújtotta. Néhány hónap múlva azonban a kormány megbukott, úgy, hogy ez a rendelet soha sem került végrehajtásra s az eretnekség továbbterjedt. A következő fejezetben látni fogjuk, hogyan talál ez a széles körökben elterjedt mozgalom fejre, vezetőre, aki hangjával és tollával, személyes hatásával összefogta azt s így „az angol unitárizmus atyja” lett. Ez a férfiú Biddle János volt

XXVIII. FEJEZET.

Biddle János és utódai.

1644—1687.

Az angol unitárizmus úttörői, amint láttuk, magános és egyedül dolgozó férfiak voltak. Nem voltak külön gyülekezeteik, hol az unitárizmust prédikálhatták volna, nem írtak könyveket, hogy terjesztésükkel megközelíthették volna a nagyközönséget s meg sem próbáltak együtt dolgozni és szervezetet hozni létre. „Mindannyian hitben haltak meg, az ígéreték beteljesedése nélkül“, s nem voltak utódaik munkájuk továbbfolytatására. Ezekkel ellentétben viszont most olyan úttörővel ismerkedünk meg, aki — talán egy kivételével — az első angol ember volt, aki valaha is unitárius gyülekezetet szedett össze s annak rendesen prédikált, aki először jelentetett meg unitárius könyvet ez országban, aki hitéért életének jó nagy részét börtönben töltötte, de barátokat és követőket hagyott maga után munkája folytatására, úgy, hogy az a mozgalom, melyet megindított, mind máig tart. Ezért megérdemelten nevezik őt „az angol unitárizmus atyjá“-nak.

Biddle János 1615-ben, vagy 1616-ban született Wotton-under-Edge-ben, Gloucestershire-ben, s egy gyapjú-szövet kereskedő fia volt. Mielőtt tizedik évét elérte volna, az iskolában olyan tehetségesnek mutatta magát, hogy egyik, környékbeli nemes, szép évi hozzájárulással biztosította neveltetését. Megfelelő idő eltelte után az oxfordi egyetemre kerül s a Magdalen Hall-ba veszik fel tanulni, hol 1638-ban végez, igen kiváló eredménnyel, nevelő lesz az intézetnél s végül is megszerzi a Magister-fokozatot. Híre a gloucester-i Crypt School mesteri (segéd-tanár) állását szerezte meg neki, hol tanításával igen meg voltak elégedve.

Már az egyetemen is független gondolkozásról tett tanúságot s most, ahelyett, hogy vakon elfogadta volna, amit mások a Biblia tanításairól állítottak, maga látott hozzá azoknak tanulmányozásához. Az Új-testamentumot úgy megismerte, hogy, az utolsó fejezetek kivételével, az egészet könyv nélkül tudta, angolban ép úgy, mint görögben. Bár soha egyetlen szoci-niánus iratot sem olvasott, a Bibliából magából arra az eredményre jutott, hogy az nem azt tanítja a szentháromságról, mint amit

a dogmák állítanak, melyeket különben is ész-szerűtleneknek talált. Gondolatait őszintén közölte másokkal is, azok azonban feljelentették őt a hatóságnál, mely eretnokség vádjával lefogatta. Vallomásával, hogy ő egy személyű Istenben hisz, bár Krisztust is teljesen isteninek tartja, nem voltak megelekedve s így, néhány nap mulva, meggondolva, hogy a szavak különbözőképen érthetők, beleegyezett, hogy a három személyben hisz.

Ezután a Bibliát még alaposabban kezdte tanulmányozni, mint azelőtt s végül is következtetéseit a „XII Arguments drawn out of the Scripture; wherein the commonly-received opinion touching the Deity of the Holy Spirit, is clearly and fully refuted“ (XII Szentírásból vett argumentum; melyekben a Szentlélek istenségéről általánosan elfogadott vélemény tisztán és teljesen megcáfoltatik) című művében írta meg. Ezeket az argumentumokat teljesen előírás szerint állította fel, mint a proposíciókat a logikában, Szentírásból vett helyekkel támasztotta alá s magyarázatokat fűzött hozzájuk. Íratát megmutatta néhány barátjának, kik közül az egyik azonnal ismét feljelentette, mint eretneket. Bár súlyos beteg volt, azonnal börtönbe vetették s ott tartották, amíg a parlament határozni tud ügyében. Életének hátralevő 17 esztendejét börtönben, vagy száműzetésben töltötte hite miatt. Egyik befolyásos barátja nemsokára, jótállása mellett, szabadon bocsáttatta s hat hónap mulva Westminsterbe idézték ügye letárgyalására. Itt nem csinált titkot abból, hogy nem hisz a Szentlélek istenségében, ha csak a Szentírásból be nem bizonyítják tévedését, Krisztus istenségét illetően azonban nem nyilatkozott, pedig a fővád ebben a kérdésben emeltetett ellene. A tárgyalás lassan haladt előre s ő ez idő alatt őrizet alatt állott. Végül Sir Vane Henry-hez felebezett, hogy határozzon ügyében, de, bár többször idézték a westminster-i papi gyűlés elé, semmi sem történt s öt éven át elzárva maradt.

Ekkor elhatározta, hogy a közvéleményhez fordul s sikerült „XII argumentum“-ját 1647-ben kinyomatnia. Kis lúzet volt ez, alig nagyobb, mint egy röpírat, kis alakjában sem érte el az ötven oldalt s nem foglalt magában Márk rövid evangéliumánál többet, de hatalmas szenzációt keltett. Biddle a bíróság előtt nem tagadta le a szerzőséget, mire ismét visszaküldték a börtönbe s elrendelték, hogy istenkáromló iratát vonják be s a bakó nyilvánosan égesse el. Ez azonban csak növelte annak hírét s a második kiadás még az év vége előtt elkelt. Argu-

mentumai annyira meggyőzőek, befolyása annyira rettegett volt, hogy a következő évben két vaskos kötet, később pedig egy harmadik is jelent meg cáfolására. A kontinensre is átkerült s Hollandiában olyan olvasottságra tett szert, hogy egyik híres holland teológus szükségesnek látta, hogy négy évvel később hatalmas kötetet adjon ki ellene.

A következő évben Biddle már saját neve alatt adta ki második művét „A Confession of Faith touching the Holy Trinity, according to the Scripture” (Hitvallás a szentháromságról, a Szentírás szerint) címmel (1648). Körülbelül olyan hosszú volt ez a mű, mint Máté evangéliuma, nem nagyobb egy kis füzetnél, de még az előbbinél is nagyobb vihart támasztott. Ebben Biddle nem tagadta meg a szentháromságot, hanem egyszerűen csak meg akarta azt tisztítani azoktól az elemektől, melyeket a katolikus egyház adott hozzá s a Szentírással próbálta azt összhangba hozni. Mint Servet,¹ ő is ellene volt azoknak a bölcsészeti kifejezéseknek, melyekkel a szentháromságot magyarázták s azt vitatta, hogy a dogma, amint akkoriban tanították, három istent tesz az egy helyébe, a tiszta vallás kifejlődését akadályozza s igen sok gondolkozó főt megakadályoz a kereszténység elfogadásában. Ezért hát hat egyszerű cikkben (tételben) előadja saját hitét a szentháromságról, mindeniket a Bibliából vett versekkel és argumentumokkal támasztva alá. Mint Servet, ő is azt tanította, hogy, bár Krisztus emberi természettel bírt, mégis Isten fia, sőt isten is.

Ezt a füzetet nemsokára egy harmadik, valamivel hosszabb, követte, melyben állításai alátámasztására a korai egyházi atyáktól hoz idézeteket. Ezek a füzetek olyan vihart támasztottak, hogy e bűn elkövetésének, vagy az ő példája utánzásának meggátlására a parlament „drákói rendelet”-et adott ki, melyben halál-büntetést helyez kilátásba a szentháromság, Jézus, vagy a Szentlélek istenségének tagadói számára.

Biddle szerencséjére ez a rendelet évekig holt betű maradt, ez alatt a parlament dühe lelohadt s őt végül is, jótállás mellett, szabadon bocsátották. Megengedték, hogy Staffordshire-be menjen s itt az a nemes úr, aki szabadon bocsáttatását is kijárta, házi lelkészéül fogadta s az egyik falu prédikátorává tette.

¹ Semmi bizonyítékunk sincs arra nézve, hogy Biddle ismerte volna Servet írásait, a Rakowi Kátét azonban ekkor már meg kellett ismernie, mert Hitvallás-a annak befolyását látszik magán viselni.

Nemsokára ismét visszarendelték a börtönbe s azután, bár barátja, halála után, kis örökséget hagyott rá, szűkös vagyonszármányát hamar felélte s még az élet mindennapi kényelmét sem tudta volna a maga számára biztosítani, ha egy másik barátja, ki ismerte fényes tudását, a Septuaginta új kiadásának korrektorává be nem segíti. Az emberek elhagyták, hat év alatt csak egyetlen egy lelkész látogatta meg. Végül 1652-ben a parlament megszavazott egy általános „Act of Oblivion“-t (kegyelmi törvényt), melynek alapján Biddlet véglegesen elbocsátották s több mint hat éven át, megszakításokkal, tartó bebörtönzése véget ért. Kis Hitvallás-a s az ezt követő füzet továbbra is éreztették hatásukat s még nyolc év múlva is szükségesnek látszott, hogy egy vaskos kötet jelenjen meg cáfolása végett.

Biddle hosszú rabsága felkeltette az érdeklődést iránta. Ezért ő felhasználva a kormányzat türelmesebb politikáját, mely most a vallásszabadság mellett állott, Londonban istentiszteleteket kezdett tartani. Itt maga köré gyűjtötte barátait, valamint azokat, akiknek érdeklődését füzetei felkeltették s vasárnaponként istentiszteleteken magyarázta nekik a Szentírást, sőt prédikációkat is tartott. Független egyházközségeket szerveztek, mely hamar felkeltette a külföldiek érdeklődését. Követőit „bidelliánusok“-nak, „szociniánusok“-nak nevezték, bár ők maguk „egyszerűen csak keresztények“-nek szerették hívni magukat. Bár homályosan azelőttről is hallunk Angliában egy-két hasonló gyülekezetről, azok ismeretlenek és rövid életűek voltak, úgy, hogy Biddle szervezetét eléggé jogosan tarthatjuk Anglia első unitárius egyházközségének. Ez folytatta istentiszteleteit legalább is addig, amíg Biddle élt. Néha orthodox lelkészek is megjelentek azokon s Biddle-lel vitába kezdtek dogmatikai kérdések felett, de mindannyiszor készen találták őt, hogy hite mellett megfelelő bizonyítékokat soroljon fel.

1651—52-ben a Rakowi Káté latin kiadása Londonban is megjelent, mikor azonban, a következő hónapban, ez a parlament tudomására jutott, ez „istenkáromlónak, tévelygőnek és megbotránkoztatónak“ bélyegezte azt s a megtalálható példányokat megégettette.¹ A következő évben azonban mégis megjelent az angol fordítású kiadás is.² Körülbelül ugyanebben az

¹ Ezt néha összezavarják az első latin kiadás 1614-ben történt megégetésével. (Amelyet Jakab királynak dedikáltak volt. A fordító.)

² Ezt a fordítást sokan Biddle művének tartják, ez azonban kétséges. Valószínűleg Hollandiában készült.

időben Biddle újra kinyomatta korábbi füzeteit s megjelentette két kis szociniánus füzet és egy Socinus életét ismertető művecske angol fordításait is. Mindezeket azonban elhomályosította új műve: „A Twofold Catechism” (Kettős Káté), mely 1654-ben jelent meg¹ s melynek második része a gyermekek számára készült rövid katekizmus. Biddle most már jól ismerte Socinus írásait, de, bár sok kérdést és feleletet vett át a Rakowi Kátéból, nem volt teljesen megelégedve vele. Ebben a művében tehát a tiszta kereszténységet akarta visszaállítani, azáltal, hogy a feleleteket teljesen a Szentírás szavaiból idézte, melynek isteni tekintélyét elfogadta. Ez a könyvecske nemcsak a szentháromsággal foglalkozott, mint az előbbiek, hanem a kereszténység minden dogmáját tárgyalta s az orthodox tételeket merészebben boncolgatta, mint valaha, megmutatva, mily éles el-
lentétben állanak azok a Szentírással.

A Káté minden eddiginél nagyobb vihart támasztott. Átkerült a tengeren túlra is s Hollandiában, hol úgy látszik lefordították hollandra, nagy olvasottságra tett szert. A szociniánizmus minden eddigi formájánál veszélyesebbnek tartották. Egyik holland teológus, aki a Rakowi Kátét annál ötszörte nagyobb könyvben cáfolgatta volt, most ismét előállott, hogy az orthodoxiát megvédelmezze a „szociniánus atheizmus”-sal szemben. Egy újabb hatalmas kötetében tehát nagy részletességgel boncolgatta annak tanításait. Egy másik az angol kormányt vonta felelősségre, amiért megengedi a szociniánizmus ily rohamos terjedését. Ez szíven találta az angolokat. Az államtanács megbízta a híres oxfordi Dr. Owen-t, aki nemrégiben a Rakowi Káté ellen könyvet írt, hogy feleljen erre az íratra is. Hogy milyen komolyan vette azután Dr. Owen feladatát, megítélhető abból a tényből, hogy csaknem 700 nagy és sűrűn nyomott oldalon adta ki válaszáat. Biddle-t most sok szószékről támadták s három évi szabadon-léte után a parlament elé idézték azzal a váddal, hogy botránys dolgokkal tele könyvet írt.

¹ Két évvel Biddle halála után Stuckey Nathaniel lefordította ezt a munkát latinra a kontinens számára. Ez a Stuckey tizenöt éves legényke volt, Biddle gyűlekezetéhez tartozott s iránta meleg ragaszkodást tanusított. Tizenhat éves korában meghalt s anyja a következő évben elvállalta Crellius Kristóf, egy száműzetésben élő, előkelő lengyel szociniánus, két gyermekének nevelését. Ez is mutatja, hogy milyen közeli összeköttetés állt fenn Biddle követői és a kontinens szociniánusai között. E két gyermek egyikének két fia vándorolt ki azután Amerikába. (L. A szociniánusok a száműzetésben című fejezetet. A fordító.)

Könyvének minden megtalálható példányát elégették, őt magát pedig a legszigorúbb őrizet alá vették, megtagadva tőle minden író-eszközt, valamint látogatók fogadását is. A kilátás az volt, hogy halálra ítélik, néhány hónap múlva azonban a parlamentet feloszlatták s Biddle szabadlábra került, mielőtt ügyetárgyalásra kerülhetett volna.

Ha már most valaki azt gondolná, hogy Biddle, a veszedelemből megmenekülve, csendben maradt, kevésbé ismerte meg Biddle János jellemét. Mert, bár egyébként a lehető legszelidebb és leggyöngédebb emberek közé tartozott, teljes mértékben megvolt benne az angolok igaz ügyekben tanúsított híres makacssága. Amint börtönéből szabadult, ahelyett, hogy ellenségei elkerülése végett elhagyta volna Londont, folytatta prédikálását ép, mint azelőtt. Az orthodoxok elhatározták hát, hogy végkép elhallgattatják. Tanításai sok követőt szereztek az egyik baptista gyülekezetből, s annak lelkésze ezért nyilvános hitvitára hívta ki Biddle-t. Rövid ideig tartó vonakodás után Biddle végül is elfogadta a kihívást s mikor a vita kezdetén elhangzott a kérdés, hogy van-e valaki a jelenlevők között, aki tagadja, hogy Krisztus isten volt, ő jelentkezett. Még a vita vége előtt letartóztatták s börtönbe vetették, eretnekség miatt vád alá helyezték s eleinte még védőügyvédet sem engedélyeztek számára. Pere nagy érdeklődést keltett. A presbitériánusok vádakkal állottak elő vele szemben, viszont a baptisták védelmére keltek s több nyomtatványt adtak ki érdekében. Cromwell, mint a kormány feje, egyik pártot sem akarta megsérteni s végül is úgy oldotta meg a gordiusi csomót, hogy 1655-ben Biddle-t életfogytiglan száműzte a Scilly-szigetekre, bár, hogy magában mint vélekedett, megmutatta azzal, hogy később évi száz korona nyugdíjat adatott Biddlenek.

Biddle tehát végre minden veszélyen túl volt s a Biblia újabb tanulmányozásával töltötte napjait. Több mint két év után azonban barátainak közbenjárására ismét szabadon bocsátották. Azonnal visszatért Londonba s prédikálni kezdett, bár néhány hónap múlva a kormányváltás következtében, eléggé vonakodva a vidékre menekült, hogy onnan azután azonnal visszatérjen, amint a veszély elmúlt. Most azonban II. Károly került a trónra s ő új Act of Uniformity-t (egyöntetűségi törvényt) adatott ki, mely büntetés terhe alatt tiltotta meg, hogy másként, mint az angol egyház előírásai szerint, istentisztele-

teket tartsanak. Biddle ezért istentiszteleit titokban tartotta, de hamar felfedezték s barátaival együtt börtönbe hurcolták. Az akkoriban nagy összeget jelentő száz font fizetésére ítélték s börtönben tartották, amíg a pénz meg nem érkezik. A börtön oly szörnyű volt és oly piszkos, hogy egy hónap múlva súlyos beteg lett Biddle s bár egészségesebb cellába szállították, két nap múlva, 1662 szeptember 22-én, negyvenhét éves korában meghalt. Ő maga sem remélte, hogy túléli bebörtönözését s hallották, amikor ezt mondta: „A munka elvégzetett.” (Esetleg: „A mű kész”. A fordító.)

Biddle János a legmagasztosabb jellemű emberek közé tartozott. Buzgó, alázatos lelkű s a személyes vallásosság és a magánélet legmagasabb eszményeit követő férfiak egyike volt. Erős maradt az igazság keresésében, önmehtagadó, a szegényeket és a betegeket buzgón látogatta. Ám mégsem ezek a tulajdonságai s még csak szenvedése sem az az ok, amelyért az unitárius történelem fontos egyéniségei közé számítjuk, hanem azon munkálkodása teszi őt előttünk felejthetlenné, melylyel az embereket a szentháromság dogmájának megvizsgálására lelkesítette. Elejétől végéig ismerte a Bibliát s teljesen arra támaszkodott, mint egyedüli tekintélyre. Mikor azonban magyarázni kezdte azt, nem a hagyományok, hanem az ész vezérletére bízta magát. Ebben megegyezett a szociniánusokkal. És mint ők, ő is azt tanította, hogy bár Krisztus nem volt isten, de isteni volt s ezért imádandó. Két lényeges dologban azonban eltért a szociniánusoktól. Megtartotta ugyanis a „biblikus szentháromság” három isteni személyét, bár tagadta, hogy ez a három egymással egyenlő lenne s egy Istent alkotna. És azt tartotta, hogy a Szentlélek személy, bár nem isten.

Biddle sohasem akart új szektát szervezni s barátainak kicsiny gyülekezete kevés kilátással nézett a jövő elé halála után. Knowles János ugyan, ki már régóta Biddle hatása alatt állt s aki állítólag Chester-ben már 1650-ben áriánizmust tanított, némelyek szerint folytatta a prédikálást egy ideig. Nem sokáig kerülhette el azonban a börtönt s azután a gyülekezet szétszéledt. Emlyn Tamás lelkész szintén prédikált egy unitárius gyülekezetnek Londonban néhány évig, a XVIII. század elején. Egy nemzedékkal később imaház épült egy áriánusbaptista lelkész számára Southwark-ban s ő több mint két évig prédikált is benne. Ezekről a különálló esetektől eltekintve azonban, Biddle halála után több mint egy századon át nem volt szervezett unitárius mozgalom Angliában.

Biddle tehát, mint előtte már annyian Angliában, az unitarizmus elszigetelt prófétáinak egyike maradhatott volna, ha hatása nem folytatódik a nyomda segélyével s ha egyik tanítványa, Firmin Tamás, tovább nem folytatja törekvéseit. Firmin Ipswich-ben született 1632-ben, az angol egyház puritán ágának egyik családjából. Férfi kora elején Londonba jön, hogy a kereskedelmi életben helyezkedjék el s itt nemsokára Goodwin János,¹ egy árminiánus lelkész, hatása alá kerül, ki őt a kálvinista vallásra téríti át. Ép ebben az időben prédikált azonban Biddle is Londonban. Firmin megismerkedik vele, odaadó barátjává lesz s elfogadja hitét. Firmin sokáig segélyezte is Biddle-t s közbenjárt Cromwell-nél is, hogy száműzésében nyugdíjat kapjon.

Firmin korának egyik vezető emberbarátja (filantropista) volt. Szövetgyártással és eladással meggazdagodott, Biddle azonban a szegények és elhagyatottak felé fordította figyelmét. Mikor a száműzött szociniánusok Lengyelországból segélyért folyamodtak az angol együttérzőkhöz, Firmin volt az, aki barátaitól s, befolyása révén, a templomokban megindított gyűjtésekből szép összeget szerzett össze számukra. A lengyel orthodoxok számára is ő gyűjtött pénzt, mikor 1681-ben rájuk került a szenvedések sora, hasonlóképp ugyanabban az évben a francia hugenotta menekültek s néhány évvel később a II. Jakab üldözései elől menekülő írországi protestánsok számára is szép összegeket szedett össze. Sokat tett az 1655-iki nagy pestis-járvány áldozataiért, a következő évben a londoni nagy tűzvész hajléktalanaiért, raktárt állított fel a szegények számára, kik búzát és szenet vehettek onnan beszerzési áron, és gyárakat alapított, hogy a sok száz munkanélküli azokban kenyeret kereshessen, amíg jobb elhelyezkedést nem talál. Saját erzenyéből is sokat áldozott, de másoktól is sokat gyűjtött, akik annyira bíztak benne, hogy sohasem kérték elszámolásra. A „tudományos” (szervezett) jótékonyság-úttörője volt. Korát messze megelőzve, tervet dolgozott ki a szegények rendszerezett munkához-juttatása végett s otthonaik látogatása útján győződött meg tényleges szükségleteikről. Végül, tevékeny részt vett a börtönök megreformálásában, az adósságuk miatt bebörtönözöttek védelmében, a kórházak megjavításában s a köz-

¹ Goodwin nem sokkal azelőtt fordította le Aconzio „Stratagems of Satan” c. művét angolra.

erkölcsök emelésében. Mindezekkel példát nyújtott a későbbi unitáriusok számára, hogy a lelkész példája és beszédei által ráindíttatva, miképen siessenek keresztény kötelességük munkálására.

Történetünkbe azonban az unitarizmus érdekében kifejtett munkálkodása juttatja. Bár végig Biddle istentiszteleteit látogatta, az angol egyházból sohasem lépett ki s 1697-ben bekövetkezett haláláig fenntartotta bensőséges barátságát Tillotson érsekkel és sok más kiváló főpappal, melyet saját eltérő nézetei sem tudtak megzavarni. Mint meggyőződéses unitárius ugyanis mindent megtett a tanítások terjesztése érdekében. Állítólag az egyik fontos lengyel szociniánus munkát ő maga fordította le és adta ki angolul, nem sokkal Biddle halála után. Később pedig segítette az egyik szabadelvű anglikán lelkész munkája kiadásában, melyben az az angol egyház oly széleskörűvé tételét sürgette, hogy abba a szociniánusok is beléphessenek.¹ Biddle hatását más úton is iparkodott ébren tartani. 1687-ben rávette Nye István, unitárius nézeteket valló lelkészt, hogy írja meg „A Brief History of the Unitarians, called also Socinians” (Az unitáriusok, másként szociniánusok, rövid története) c. munkáját. Ez vitára vezetett, mire újabb füzetek kerültek a piacra. Ezek annyi követőt szereztek, hogy 1691-ben Firmin, saját költségén, más füzetekkel együtt egy kötetbe gyűjtve, kiadta azokat ismét, legelől Biddle három füzetét téve. Később más füzeteket is egybegyűjtött, legtöbbször az angol egyház rendes lelkészei írták, míg végül öt ilyen kötet keletkezett, a két utolsó Firmin halála után látva csak napvilágot. Ezek kavarták fel a híres trinitárius vitát (Trinitarian Controversy) az angol egyházban, melyről a következő fejezetben még beszélni fogunk, és ezeknek lehet köszönni, hogy Biddle bátor szavai nem maradtak pusztában elhangzott ígék. Az unitárius eszmék ilyenformán sok szószékről kezdtek elhangzani az angol egyházban is s egy ideig úgy látszott, hogy a hitszabadság elve az egyházban biztosított. Hogy ez idáig fejlődhetett, Firmin Tamásnak köszönhető.

Most már elérkeztünk addig a pontig, honnan az unitárius gondolat két tisztán megkülönböztethető forrása, egyik az angol egyházban, másik a disszenterek között, már szembe-

¹ Hasonlóképen Crellius János: „Two Books touching One God the Father” 1655, és Dr. Bury Arthur: „The Naked Gospel” 1690, c. munkáit is.

szökően látszik, hogy azután a XIX. század elején a két forrás a külön szervezkedő unitárius mozgalomban egyesüljön. Ezt a két forrást fogjuk követni a most következő fejezetben.

XXIX. FEJEZET.

Az unitarizmus terjedése az angol egyházban: a trinitárius vita.

(1687—1750).

Amint az előbbi fejezetben láttuk, Biddle munkája halálával megszűntnek látszott, mert nem hagyott maga után szervezett egyházat, sem megfelelő lelkipásztort, aki sokáig tovább folytatta volna az istentiszteleteket. Sőt, még írásai is, valamint korának más hasonló unitárius iratai, bár néhány hatalmas válaszkönyvet kihívtak maguk ellen, végeredményében nem gyakoroltak különösebben nagy hatást Anglia vallásos életére. Mindaz, amit tett, írt és szenvedett, nyom-nélküli feledésbe merült volna, ha Hollandiából nem érkeznek végeszakadatlan sorban szociniánus hatások. Az egyház 1640-ben alkotott kánona, a papság kivételével, mindenkit eltiltott a szociniánus könyvek tartásától és olvasásától, s bár ezt a rendelkezést még a világiaknál sem hajtották végre különösebb szigorral, a papság viszont annál inkább élt az engedellemmel. A behozott szociniánus könyvek nagyjából latin nyelvűek voltak s így csak tudósok számára hozzáférhetőek, hatásuk azonban a papságra oly nagy volt, hogy a XVII. század vége előtt igen sokan közülök s néhányan ép a legbefolyásosabbak, erősen hatásuk alá kerültek egy, vagy más szempontból.

A XVII. század nagyobb részében, továbbá, az érintkezés vallásos téren is igen élénk volt Anglia és Hollandia között. Igen sok angol járt a holland egyetemekre, különösen a nonkonformista lelkészjelöltek közül, kiket a viszonyok távoltartottak az angol egyetemektől, s ezek visszatérésük után részben teljesen szociniánus, részben árminiánus hatást hoztak magukkal, az ész jogát a vallás kutatásában és a türelmesség szellemét azonban mindnyája magáévá tette. Viszont akár szociniánus hittételeket hirdettek, akár csak a kereszténység észsze-